

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы -
Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, № 4 (125)/2018, 97-101pp.
<http://bulpolit.enu.kz/>; E-mail: vest_polit@enu.kz

XFTAP 17.71.91

П.С. Усипбаева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: peri_us@mail.ru)

Түркі халықтарының батырлық эпостарындағы қалыңдық іздеу мотиві

Аннотация. Эпостық жырлар – түркі халықтарының ғасырлар қойнауынан ұрпақтан-ұрпаққа жеткен рухани, мәдени мұрасы, сөз өнерінің асыл қазынасы. Қаһармандық эпос халық өмірінің тұтас бір дәуірін жан-жақты қамти отырып, сол тарихи кезеңдегі батырлардың сыртқы жауларға қарсы ерлік күресін, ел ішіндегі әлеуметтік қайшылықтар мен тартыстарды ашып көрсетеді. Халық ауыз әдебиетіндегі «батыр» сөзі батыл, өжет, мықты ер, азамат деген ұғымды білдіреді.

Түркі халықтарының эпостық жырларындағы батырдың қалыңдық іздеуі мотиві – ерекше құбылыс. Дастандардағы кейіпкерлердің эпос оқиғасын мотивтерге жіктеп қарастыру сюжеттің дәстүрлі бітімінен туындап жатқан тұжырымдар екенін білдіреді. Мақалада түркі халықтарының мәдени құнды дүниелерінің бірі болып саналатын эпостық жырлар мен қаһармандық дастандардағы батырдың қалыңдық іздеу мотиві мен ортақ сюжеттері сипатталады.

Түйін сөздер: мотив, сюжет, қаһарман, батыр, қалыңдық, үйлену, эпостық жырлар, түркі халықтары.

<https://doi.org/10.32523/2616-6887/2018-125-4-97-101>

Кіріспе. Әлем өркениетіндегі өзіндік орны айқындалған рухани құндылық, бай мұра – эпостық жырлар. Кейінгі замандардағы эпостық дәуірге, әсіресе, батырлық жырларға негіз болған, ең ежелгі замандарда қалыптасқан жырдың түрі – эпос. Оның өзгешеліктерін зерттеу, өзге жанрлармен байланысын анықтау жалпы эпос жанрының пайда болу тарихымен тығыз байланысты. Бүгінгі таңда түркі халықтарына ортақ эпостардың ішінде батырлық жырлар көбірек қарастырылып, ғалымдарымыздың арнайы зерттеу нысанына айналып отыр. Десек те, қаһармандық эпостардағы сюжетті, мотивтерді ғылыми тұрғыда жаңаша зерттеу қажеттілігі басым. Туыстас түркі халықтарының арасындағы дәстүр жалғастығының сақталғандығын бағамдау – қазіргі таңдағы өзекті мәселелердің бірі.

Көне эпостардың типологиялық ерекшеліктерін анықтауға қазақ ғалымдары М. Әуезов, Ә. Марғұлан, М. Ғабдуллин, Ә. Қоныратбаевтың еңбектері үлкен септігін тигізген болса, орыс ғалымдарынан Е.М. Мелетинский, В.Я. Пропп, Б.Н. Путилов, Ж.К. Лебедевтар атсалысып келді. Түркі эпостарының сюжеттерін мотивтерге бөліп, олардың әрқайсысын кең түрде салыстыра қарастырған, ішкі мағыналық ұқсастықтары мен даралық белгілеріне қарай ажыратқан ғалымдардың бірі – В.М. Жирмунский. Эпостың шығу тарихы, даму жолдары, халықтығы, көркемдік компоненттерінің қалыптасуы, нұсқаларының айырмашылықтары мен ұқсастықтары туралы біраз тұжырымдар тұрақтанды: сюжеті жағынан өзге ұлттық нұсқалармен салыстырылды.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Түркі халықтарының, оның ішінде қазақ, қырғыз, қарақалпақ қаһармандық дастандарындағы қалыңдық іздеу мотивінің этномәдени мазмұнын саралау.

Тарихы. Көптеген дастан, жырлар өмірбаяндық мотивтерден, яғни, батырдың ғайыптан тууын, батырға тән балалық шағын, ат таңдауын, алғашқы ерлігін, қаһармандықпен үйленуін баяндаудан басталатыны белгілі.

Классикалық батырлық жырларда қаһарман әдетте алғашқы ерлігін үйлену мақсатында жасайтыны да анық. Үйлену сапарына шыққан бас кейіпкерлердің барлығы бірдей батыр әрі олардың жеңіске жетуінің бірден-бір жолы қарсыласынан ақ білектің күшімен, ақ

найзаның ұшымен, ашық шайқаста, ешқандай қулық-сұмдыққа, үшінші біреудің немесе сиқырдың күшіне сүйенбестен басым түсуі болып табылады.

Эпостық, батырлық жырларда зерттеушілердің алдымен сюжетке жүгіне бастауы бекер емес. Сюжет – көп қырлы, алуан иірімді оқиғалардың жиынтығы ғана емес, көркем шығарманың өзегі деуге болады. Ғалым З. Қабдолов «Сюжеттік дамудың кезең-кезеңдерін тәртіпке салып, реттеп, қиыннан қиыстырып тұратын нәрсе – шығарманың композициясы», - дейді [1, 79 б.].

Түркі халықтарының эпостық жырларындағы батырдың қалыңдық іздеу мотиві ерекше құбылыс деп айтуға болады. Жар іздеу – батырлар жыры, көне архаикалық эпос, лиро-эпос немесе түркі дастандарында жиі кездесіп, бір-бірімен байланысып, ұштасып жатады. Бұл жырларда көбіне кездесетін жағдай – батыр жарын жекпе-жекте, жарыста немес қыз әкесінің жарлығы бойынша бір талабын орындау арқылы қосылады.

Сонымен қатар батырлық жырларда эпостың архаикалық-мифологиялық, психологиялық сана қалдықтарын көреміз. Басты қаһарманның бейнесіндегі қиял-ғажайып, мифология мотивтері, ал оның шынайы тұрғыда суреттелуі мүмкін емес екені белгілі және көбіне халықтың дәстүрлі жолдың ұстануын, наным-сенімдік ұғымдары көп әсер ететіні байқалады.

Фольклорлық шығармалар – тарихымызды зерттеудегі құнды деректердің бірі. Қандай да болсын фольклорлық шығарманың негізінде өмір шындығы бейнеленеді. Әрине, архаикалық фольклордан тарих іздеу қиын. Дегенмен де, көне мифтік аңыз-әңгімелерден халықтың дүниетанымын, кейбір көне әдет-ғұрыптар ізін көруге болады. Ал түркі дәуірінен бергі фольклорлық шығармалардан сол замандағы тарихи-этнографиялық болмыстың елесін, жаңғырығын таба аламыз. Ал ноғайлы дәуірінен бергі замандағы фольклорлық шығармалардың ішінен тарихта болған оқиғаларға арналған, тарихи тұлғаларға арналған жырларды фольклоршылар жеке жанрға – тарихи жырлар деп бөліп қарастырады. Тарихы көбінесе ел жадында ауызша сақталып келген көшпелі қазақтар үшін осы тарихи жырлардың деректемелік орны бөлек. Дегенмен де фольклорлық шығармаларға дерек ретінде сүйенгенде, онда әсірелеудің, тарихи тұлғаларға типтік образдық портрет берілетіндігін ескеру қажет. Жырда тарихи нақтылы құбылыстар дәлме-дәл қайталанбайды.

Эпос оқиғаларының желісі уақыт пен кеңістік жағынан белгілі бір тәртіппен орналасып, бас-аяғы бүтін көркем шығармаға айналады [2, 268 б.].

Мотив – сюжет аясында өзінше дербестігі бар, оқиғасы іштей тұжырымдалып, жинақталған бүтіннің бөлшегі, яғни толып жатқан оқиғалар тізбегінен құралатын сюжеттің жекелеген қиындысы [3, 143 б.].

Ғалым Ш. Ибраев: «Көлемі жағынан онша үлкен емес жырды сюжеттің өрбуіне қарай мотивтерге жіктеп шығу айтарлықтай қиындық тудырмайды. Алайда сюжеттің типологиясы мен поэтикасын сөз етуде мұның пайдасы шамалы» дей келе, бұл ұғымды *сюжеттік инвариант* деп, төмендегідей жіктеп көрсетеді:

I сюжет. *Батырға тән балалық шақ және кейіпкердің үйленуі / кейіпкерге лайық құдалық.*

1. Суреттеу – ру /тайпа, ата-ана/ туралы сөз.
2. Кейіпкердің ғажайып жаратылысы.
3. Батырға тән балалық шақ.
4. Алғашқы ерлік /кейінгі эпостарда кезіге бермейді/
5. Қалыңдық туралы хабар /қалыңдығын іздеу/.
6. Қалыңдықпен сынға түсу, белдесу /немесе күйеулер арасындағы бәсеке/.
7. Жеңіс және кейіпкердің қалыңдығымен оралуы.

II сюжет. *Батырға тән ерліктер.*

8. Жаудың шабуылы туралы хабар.
9. Жорыққа аттану.
10. Батырлардың белдесуі/кейде жорық сәтсіз болып, батыр тұрқынға түседі.

11. Жекпе-жек және кейіпкердің жеңісі.

12. Жеңіспен оралуы.

III сюжет. Жаудан /құлдан, бақталастан/ руды / тайпаны, қалыңдықты, туған-туысты/ азат ету.

13. Қалыңдық туралы немесе туған-туыстың /рудың/ тұтқынға түскені /қорлық көргені/ жөнінде хабар /түс көру, белгі берілу/

14. Кейіпкердің қалыңдығына дұшпанның /«Қобыландыда» - Алшағыр хан /бәсекелестің немесе құлдың /«Алпамыста» - Ұлтанқұл /үйленуді ниет етуі

15. Қалыңдықпен жасырын кездесу /«Қобыланды»/, немесе қалыңдығының тойына бөтен адамның кейіпінде келуі /«Алпамыс»/

16. Күрес /жарыс/ үстінде кейіпкердің танылуы.

17. Туған жерге оралу немесе бәсекелестерді, құлдарды жазалау.

18. Той [4, 248 б.]

Ғалымның жіктеуіндегі алғашқы екі сюжеттердің (I және II) өз алдына жеке-жеке көптеген жырларға арқау болғанын көре аламыз. Қаһармандық эпостардың сюжеті мен мотивін осылайша жіктеп, басқа да батырлық жырлармен салыстыра отырып, өзара іштей үш түрлі сюжеттердің инварианты бар екендігі анықталады. Бұл жіктеулерді С. Қасқабасовтың еңбектерінен де көруге болады.

Байырғы эпостардың қатарына жататын «Дотан», «Құбығұл», «Құламерген, Жоямерген» жырларының түп қызығы үйлену, үй ішін қорғау сюжетімен төркіндес. Рас, бұларда көптеген осынша мотивтер, мәселен, Құбығұлдың қыз еліне жасырын баруы, жалмауыз кемпірдің Дотанды Шынтемір ханның қызын әкелуге жұмсауы, Құламергеннің Жалмауыздан қашып жүруі, т.б. Ондай мотивтер өзге эпостық жырларда көп қайталанбайтын болғандықтан, сюжеттік инвариантқа жатқызылған жоқ.

Осындай түркі халықтарына ортақ эпостық шығармалардың бірі – «Алпамыс жыры». Белгілі фольклортанушы В.М. Жирмунский оның ең көне нұсқасын VI-VIII ғасырларға жатқызады. Алпамыстың бұдан кейінгі таралуы IX-X ғасырларға – оғыз-қыпшақ замандарына сәйкес келеді.

Ғашықтық тақырыбын қозғайтын дастандардағы бас кейіпкерлердің барлығы бірдей батырға күш-қайратымен ғана емес, ұстамды мінез-қылықтарымен де, ең алдымен туған елінің намысын ойлайтынымен де дараланады. Жалпытүркілік эпос үлгілерін айта отырып, бас кейіпкерлердің қалыңдықтары жарға деген адалдығын сақтай білгендігін байқаймыз.

Дүниежүзі эпосынан үндестік табатын сюжеттің көнелігінде дау жоқ. Бірақ типтік оқиғаға дейінгі батырдың басынан кешкендері этникалық тегі бір халықтарда /грек, орыс/ әртүрлі оқиғалармен әдептеледі. Түркі эпосында бұл сюжет батырдың балалық шағы мен үйленуі, сыртқы жауға қарсы ерліктер жасауы сияқты сюжеттермен бірлікте жүреді. Соған қарағанда, бірнеше сюжеттердің кірігуі осы жырлардың эпос ретінде пайда болған мезгілімен қарайлас. Әсіресе бұл түркі халықтарына кең тараған «Алпамыс» сюжетінен анық көрінеді.

Осы орайда түркі халықтарына ортақ үш ұқсастыққа назар аударатын болсақ:

біріншіден: батырдың болашақ жарының шыққан елі. Алпамыстың қалыңдығы Гүлбаршын (негізінен қалмақ елінде жүрсе де) және Қобыландының болашақ жары Құртқа – бөтен елдің, қызылбас елінің қызы.

екіншіден: батырлар сапарға аттанып, барған елінде жарымен қауышып, хан болса да, ақыры еліне қайтып келеді, олар сапарға аттанған кезден-ақ еліне қайтуды ойлайды.

үшіншіден: «жар іздеу» мотивінің негізгі түйіні үй болу, отбасы құру, ол қалыңдыққа өзіндей, не өзінен де асып түсетін ұрпақ қалдыру тілегіне келіп тіреледі. Жалпы жырларда батырлар бірнеше рет үйленсе де, осы сапардың нәтижесінде үйленген қалыңдықтары негізгі жары – бәйбіше болады (Алпамыс-Гүлбаршын, Қобыланды-Құртқа қырғыз батырлар жырының кейіпкерлері Жаныш, Байыш – Айчолпан мен Күнчолпан, т. б.).

Түрік халықтарының эпостық жырларының барлығында батырдың үйленуіне ерекше көңіл бөлінеді. Үйлену батырдың алдында өтуге тиіс асулардың біреуі деп қаралған. Жырларда жігіттің мықты батыр екендігі – өзіне сенімді серік, сүйікті жар тауып алуына байланысты айтылады. Бірақ оның үйленетін сұлуы да – өзіндей ерекше жан. Ол да кейде ерлігімен аты шыққан, көптеген жігітпен күш санасып, палуан, мерген болады және де елден асқан, теңдесі жоқ сұлулығымен бірге ақылдылығымен де ерекшеленеді. Батырдың өзі сияқты ол да жай отбасынан шықпайды. Ол міндетті түрде текті: хан, бек және шалқыған шексіз байлыққа иелік етуші әке-шешесінің баласы болып келеді.

Алпамыс жырының бас қаһарманы он жасқа келгеннен кейін, ойнап жүріп ұрған баласы өліп қала беретін болады. Сөйтіп жүріп ол өрмек тоқып отырған кемпірдің жалғыз баласын өлтіріп қояды. Сонда кемпір Алпамысқа:

Ойыңа келгенінді қылып жүрсің

Сарыбай қызын бермей кетті қашып,

Несіне ойын ойнап күліп жүрсің? – дейді [5, 54 б.]

Бұл сөзді естіген Алпамыс жолға шығады, сөйтіп сюжетті құрайтын іс-әрекеттің негізі қаланады.

Қобыланды батырдың Құртқаны әкелуге кеткен алғашқы сапарын біреу біліп, біреу білмей қалады. Жылқыда жүрген жерінде оп-оңай қыз еліне аттанып жүре береді. Ал негізгі сапары Қазан ханның еліне аттанарда мотив-сөздегі хабар, жолға даярлық, туыстарымен қоштасу ұзаққа созылады.

«Алпамыс» жырында батырдың ат таңдауы, қару-жарақ сайлануы, хабардың ұзақ баяндалуы алғашқы жорығына – Гүлбаршынды қалмақ елінен азат етіп әкелуімен байланысты.

Классикалық қаһармандық эпостағы батырдың жорыққа шығу себебі басқашалау. Мұндағы хабар көбінесе бір дүркін және ол қалыңдық туралы болып келеді.

Қорытынды. Қызды тауып, уағдаласқаннан кейін дастанға тағы бір сюжет қосылады. Өртүрлі себептермен жігіт қыздан айырылып қалады, немесе қыз ғайып болып кетеді, т. б. Осыдан былай қарай жаңа оқиғалар тізбегі басталып, дастанның құрылымы күрделене түседі. Мұндай жалғасудан пайда болған қосымша сюжетте кейде кейіпкер екінші әйел іздеп, сапар шегеді.

Мотив-сөздің әр эпостағы сипаттамасы, көркемделуі түрліше бола беруі ықтимал. Мәселен, Қобыланды Құртқа туралы барлық мән-жайды жылқышы Естемістен естиді. Онда да таудың арғы астынан шыққан дауысты естіп, оның себебін Қобыланды өзі сұрайды. Бұдан шығатын қорытынды, мотив-сөз сюжеттік байланыс қызметін атқарғанда мазмұн жағынан, көмкерілу ерекшеліктері бойынша әр басқа да, атқаратын қызметі, формасы бойынша бір типтес.

Әдебиеттер тізімі

1. Қабдолов З. Әдебиет теориясының негіздері. – Алматы: Мектеп, 1970. – 194 б.
2. Ибраев Ш. Түркі эпосының поэтикасы мен типологиясы. – Астана: Сарыарқа, 2012. – 336 б.
3. Путилов Б.Н. Мотив как сюжетобразующий элемент. Типологические исследования по фольклору. Сборник статей в память В.Я.Проппа. – М.: Современник, 1975. – С.141-155.
4. Ибраев Ш. Эпос әлемі. Қазақтың батырлар жырларының поэтикасы. – Алматы: Ғылым, 1993. – 296 б.
5. Алпамыс батырдың қиссасы // Алпамыс батыр. Майкөт Сандыбаев, Сұлтанқұл Аққожаевтың версиясы. Ред. Әуезов М.О., Смирнова Н.С. – Алматы: Қаз ССР ҒА баспасы, 1961. – 105 б.

П.С. Усипбаева

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Мотив поиска невесты в героических эпосах тюркских народов

Аннотация. Тюркский эпос – это сокровище духовного и культурного наследия тюркских народов, передающееся из поколения в поколение. Героический эпос – это сюжетные поэмы, рассказывающие о героической жизни и ратных подвигах батыров, обладавших необычайной силой, защищавших племена и отдельные роды от набегов чужеземцев, спасавших народ от тяжелых бедствий. В устной литературе в понимании народа слово «батыр» означает отважного, справедливого, сильного человека – героя.

Одна из характерных тем тюркского эпоса – мотив поиска невесты героем. Классифицируя мотивы действующих лиц эпоса, можно сделать вывод о том, что они представляют собой продолжение древних сюжетных традиций. В статье рассматриваются мотивы и сюжеты поиска героем невесты как часть культурного наследия тюркских народов.

Ключевые слова: мотив, сюжет, герой, богатырь, невеста, женитьба, тюркские народы.

P.S. Ussipbayeva

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The motive of the bride search in the heroic epics of the Turkic peoples

Abstract. The Turkic epic is a treasure of the spiritual and cultural heritage of the Turkic peoples, passed down from generation to generation. Heroic epic is a narrative poem that tells about heroic life and feats of arms of warriors, possessed of great strength, defending the tribes and the individual families from the attacks strangers who saved the people from heavy disaster. In oral literature in the understanding of the people the word «batyr» means brave, fair, strong man-hero.

One of the characteristic themes of the Turkic epic is the motive of the bride's search for a hero. When classifying the motives of the characters in the epos, it can be concluded that they are a continuation of the ancient plot traditions. The article discusses the motives and plots of the search for the bride's hero as part of the cultural heritage of the Turkic peoples.

Key words: motive, story, hero, best girl, marriage, Turkic peoples.

References

1. Kabdolov Z. Әдебиет теориясынyn negizderi [Fundamentals of Literature Theory]. (Mektep, Almaty, 1970.)
2. Ibraev Sh. Turki ieposynyn poietikasy men tipologiiasy [Poetics and typology of Turkic epos]. (Saryarka, Astana, 2012.)
3. Putilov B.N. Motiv kak siuzhetoobrazujushhii ielement. Tipologicheskie issledovaniia po fol'kloru. Sbornik statej v pamjat' V.Ja.Proppa. [Motive as a plot-forming element. Typological studies on folklore. Collection of articles in memory of V.Y.Propp.]. (Sovremennik, Moscow, 1975.)
4. Ibraev Sh. Iepos әlemi. Kazaktyn batyrlar zhyrlarynyn poietikasy [Epos world. Poetics of Kazakh heroes poems]. (Gylym, Almaty, 1993.)
5. Alpamys batyrdyn kissasy /Alpamys batyr. Maikot Sandybaev, Sultankul Akkozhaevtyn versiiasy. [The epos of Alpamys batyr / Alpamys batyr. Versions of Maykut Sandybayev, Sultankul Akkuzhayev]. (Academy of Sciences of the Kazakh SSR, Almaty, 1961.)

Сведения об авторе:

Усипбаева П.С. – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Халықаралық қатынастар факультетінің докторанты, Сәтпаев көш. 2, Астана, Қазақстан.

Ussipbayeva P.S. – PhD doctoral student of L.N.Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str., 2, Astana, Kazakhstan.